

STAVOVI I SOCIJALNA DISTANCA PREMA OSOBAMA SA INVALIDITETOM KOD STANOVNIKA NOVOG SADA

Božana Injac
Centar "Živeti uspravno" – Novi Sad

KORIŠĆENJE POJMA STAVA

Pojam stava, ne samo kao pojam za teorijska objašnjenja nego i kao pojam primenjen u praktične svrhe, naglo se proširio i danas se korsiti za objašnjenje različitih vrsta društvenih zbivanja: političko opredeljivanje stanovnika, odnosi pojedinih slojeva društva prema raznim društveno važnim pojavama, prema različitim grupama, promene u porodičnim odonsima itd. Ima nekoliko razloga za tako široko korišćenje pojma stava.

Jedan od njih je složenost pojma stava koja omogućava da se kompleksno ponašanje ljudi što potpunije prikaže. Pojam stava omogućava integraciju tri oblasti psihičkog života čoveka: intelektualnu, emocionalnu i konativnu (voljnu) pridajući im jednak značaj u odnosu na objašnjenje realtivno doslednog ponašanja čoveka.

Drugi razlog za uspešnu mnogostruku primenu pojma stava je u tome što on **omogućava da se prevaziđe jednostranost i sociologističkog i psihologističkog objašnjavanja ljudskog ponašanja**. Omogućivši da se prevaziđu ove dve krajnosti pojam stava je objedinio dva, za društveno ponašanje čoveka, značajna momenta: delovanje socijalnih činilaca i osobenost i aktivnost čoveka. Stav predstavlja pojam koji vodi računa o aktivnosti čoveka, uzima u obzir njegovo doživljavanje – ocenjivanje i shvatanje date situacije, emocije koje se javljaju kao reakcija, aktivnost kojom menja svoju sredinu – a istovremeno uzima u obzir i delovanje socijalnih snaga. On je stečena dispozicija, stečena spremnost da se na određeni način opaža, misli, emocionalno reaguje i deluje, ali kakvo će to reagovanje biti zavisi od iskustva pojedinca formiranog u toku njegovog života.

Treći razlog raširene upotrebe pojma stava je mogućnost da se na osnovu poznavanja **stavova predviđa ljudsko ponašanje**. Ova mogućnost zasnovana je na činjenici da stavovi, mnogo potpunije nego do tada korišćeni pojmovi, izražavaju kompleksnost ponašanja čoveka povezujući delovanje različitih socijalnih faktora i aktivnosti čoveka. Pojam stava pokazuje se

posebno pogodan za objašnjenje i predviđanje ponašanja u vezi sa društveno važnim pojavama i pitanjima.

DEFINICIJE STAVA

Više je pokušaja definisanja pojma stava. Najjednostavnije određenje jeste da je on tendencija da se bilo pozitivno bilo negativno reaguje prema određenim osobinama, objektima ili situacijama (Morgan, 1956). Ovakva definicija stava suviše je opšta, ne određuje posebne karakteristike pojma stava i ne pravi distinkciju u odnosu na druge srodne pojmove kao što su mnjenje, uverenje, navika.

Engliš i Engliš (English i English, 1958) stav određuju kao trajno stečenu predispoziciju da se na dosledan način ponaša prema nekoj grupi objekata. Iako ova definicija ukazuje na neke posebne karakteristike stava: 1) da je on predispozicija tj. da predstavlja spremnost da se na određeni način odnosi prema određenim objektima, a za šta postoji i određena relativno trajna fiziološka osnova; 2) da je stav stečena predispozicija tj. da stavovi nisu nasleđem preuzeti nego su naučeni; 3) da je stav osnova za dosledan način ponašanja prema nekoj grupi objekata i da zato utvrđivanje stavova omogućava predviđanje ponašanja; ni ona ne naglašava sve bitne momente prirode stavova, niti omogućava dovoljno jasno razlikovanje od drugih pojmova koji se koriste za objašnjenje ponašanja ljudi.

Po G. Olportu (A. Allport, 1935) pod stavom treba podrazumevati neuralnu i mentalnu spremnost, formiranu na osnovu iskustva, koja vrši direktivni ili dinamički uticaj na reagovanje pojedinca na objekte i situacije sa kojima dolazi u dodir. Pored toga što ističe dispozicioni karakter stava, njegovu stečenost i ulogu u relativno doslednom ponašanju pojedinca, Olport ističe direktivno i dinamičko dejstvo stava. Direktivno dejstvo znači da će od stava koji imamo zavisi da li ćemo neku ideju, neku osobu ili neke objekte oceniti pozitivno ili negativno, biti za ili protiv njih. Dinamički uticaj ukazuje da će od stava zavisiti ne samo naša procena situacije, naše mišljenje, nego da će od njega zavisiti i naša akcija. Međutim, ni Olportovo određenje stava ne uključuje veoma naglašenu karakteristiku stavova – da su integracija triju osnovnih mentalnih funkcija.

Ova karakteristika stava obuhvaćena je u definiciji koju daju Kreč, Kračfild i Balanki (D.Krech, R.S. Cratchfield i L.E. Ballachoy, 1972). Prema njima, stavovi su trajni sistemi pozitivnog ili negativnog ocenjivanja, osećanja i tendencije da se preduzme akcija za ili protiv – a u odnosu na različite objekte. Ova definicija u prvi plan stavlja složenost stavova, naglašavajući da oni

istovremeno uključuju i kognitivnu i emocionalnu i konativnu funkciju. Izrazom "trajni sistem" naglašava se njihov dispozicioni karakter i njihva uloga kao osnove za relativnu doslednost ponašanja.

Kognitivnu komponentu stava čine shvatanja i znanja o objektima prema kojima postoji stav. Ova komponenta ne uključuje samo određena znanja nego i sudove, pa i vrednosne sudove. Mi ne samo što imamo neka znanja o objektu prema kome imamo stav nego dajemo i ocenu da je nešto dobro ili rđavo, korisno ili štetno, vredno ili nevredno.

Emocionalna komponenta znači da stavovi uvek uključuju osećanja u odnosu na objekat prema kome postoji stav. Objekat nam se sviđa ili ne sviđa, prijatan nam je ili neprijatan, volimo ga ili ne volimo. Postoje i fiziološki dokazi da su osećanja sastavni deo stavova (Cooper, 1959).

Konativna komponenta stava sastoji se u tendenciji da se učini nešto u odnosu na objekat prema kome imamo stav, da se izvrši neka akcija. Tendencija ka akciji u vezi sa nekim objektom može da se izražava samo u spremnosti da mu se približi ili da se od njega udalji, a može da se manifestuje i u celom nizu aktivnosti. Sve tri spomenute komponente stava mogu biti više ili manje ekstremne i izrazite.

VRSTE STAVOVA

Stavovi se mogu podeliti prema više kriterijuma. Prema jednom, dele se na *lične i socijalne stavove*. Lični stavovi karakteristični su samo za jednog pojedinca (npr. stav nekog čoveka prema njegovoj majci, nekom prijatelju ili predmetu koji poseduje). Socijalnim stavovima nazivaju se takvi stavovi koji su zajednički za veći broj osoba i s obzirom na koje ih je moguće upoređivati a koji se odnose na društveno značajne pojave (npr. stav prema pojedinim nacijama, stav prema ratu i pitanju razoružanja, prema braku, porodici, sistemu vaspitanja, prema smrtnoj kazni).

S obzirom na logičku zasnovanost stava izdvajaju se **predrasude** kao posebna vrsta stavova. Određivanje predrasuda nije uvek jednosmisleno te se termin upotrebljava u više značenja. 1) Ukoliko ih definišemo kao logički neosnovan, uporno održavan i izrazitim emocijama praćen odnos prema različitim objektima, predrasude mogu uključivati i pozitivan i negativan odnos. 2) Često se, međutim, pod predrasudama podrazumeva ne samo logički neosnovan, uporno održavan, emocijama praćen odnos nego istovremeno i negativan odnos. Kada se o predrasudama govori u tom značenju podrazumeva se: osuđivanje, potcenjivanje, neprijateljski stav, spremnost da se pristupi aktivnosti protiv grupa ili pojava prema kojima postoje predrasude.

3) Još uže značenje koje se pridaje pojmu predrasuda podrazumeva negativne stavove prema pojedinim grupama ljudi (npr. pripadnicima neke rase, etničke grupe i sl.). Predrasude sadrže sve karakteristike stava, s tim da je emocionalna komponenta posebno izražena. Prema Hardingu i saradnicima (J. Harding and al., 1969) osobine predrasuda iz kojih potiče njihova društvena štetnost i diskriminatorski karakter su: odstupanje od norme racionalnosti, kršenje norme pravednosti i negiranje norme humanosti. Važno je razlikovati predrasude s obzirom na izraženost emocionalne i konativne komponente:

a) Predrasude koje su posledica konformiranja, podražavanja i usvajanja neopravdanog i pogrešnog shvatanja proširenog u sredini u kojoj pojedinac živi. Takve predrasude ne moraju biti praćene intenzivnim negativnim emocijama i izrazitim neprijateljstvom prema grupama u odnosu na koje predrasude postoje; najlakše se suzbijaju.

b) Predrasude koje su čvrsto povezane sa tradicionalnim načinom života i tradicionalnim shvatanjima. Predstavljaju sastavni deo ponašanja i reagovanja, dublje su ukorenjene u ličnosti i teže ih je otkloniti.

c) Predrasude praćene intenzivnim negativnim emocijama koje imaju svoj koren u ličnim osobinama pojedinaca, u njihovoj ličnoj nesigurnosti i nagomilanoj agresivnosti. One su deo strukture ličnosti i zbog toga ih je najteže ukloniti i suzbiti.

DIMENZIJE STAVOVA

Veliki broj pojedinaca može imati stav prema istim objektima a da se njihovi stavovi međusobno razlikuju s obzirom na: direkciju, složenost, ekstremnost, usklađenost, doslednost, snagu stava i otvorenost stava. O razlikama između stavova prema istom objektu govorimo kao o dimenziji stava.

Direkcija stava označava da li je odnos prema objektu prema kome imamo stav pozitivan ili negativan. Ova karakteristika naziva se ponekad i valencijom stava.

Složenost stava označava količinu i vrstu saznanja, emocija i tendencija ka akciji uključenih u stav.

Ekstremnost ili stupanj pristajanja uz neki stav jedna je od posebno važnih dimenzija stava koja se odnosi na stepu u kome se neki objekat prihvata ili odbija.

O *usklađenosti* stava govorimo kada su tri komponente koje čine stav iste valencije, kada su sve tri npr. pozitivne ili sve tri negativne. Ponekad se o usklađenosti stavova govori u drugom

značenju: misli se na to koliko se pojedini stavovi koje pojedinac ima podudaraju sa njegovim drugim stavovima.

Doslednost stava ogleda se u tome u kojoj se meri stavovi primenjuju na sve slučajeve gde ih je moguće primeniti.

Snaga stava manifestuje se u otpornosti stava prema podacima koji su suprotni stavu, u njihovoj otpornosti prema menjanju.

Otvorenost ili izrazitost stava ogleda se u spremnosti da se stav manifestuje, da se ispolji.

FORMIRANJE I MENJANJE SOCIJALNIH STAVOVA

Stavovi predstavljaju rezultat socijalizacije čoveka. Svi faktori koji deluju u procesu socijalizacije mogu se svrstati u tri velike kategorije:

1) *opšti ili univerzalni faktori* koji utiču na celokupno društveno zbijanje, predstavljaju osnovne determinante društvenih zbivanja, a samim tim i ponašanja ljudi. Takvi faktori su: razvitak proizvodnih snaga i proizvodni odnosi. Uticaj ovih faktora posredan je i može se konstatovati samo kada se stavovi posmatraju na široj populaciji i u toku dužeg vremenskog (čak istorijskog) perioda.

2) *činioци koji neposredno deluju na ponašanje*: pripadnost određenoj grupi, informisanost i znanje o objektima i situacijama pema kojima postoji stav, različiti perosnalni momenti. Ovi faktori, u većoj ili manjoj meri, zavise od univerzalnih faktora.

3) *specifični uslovi* u kojima se, tokom dužeg ili kraćeg vremena, nalazi pojedinac. Tu spadaju npr. izloženost određenim vrstama sredstava masovnih komunikacija ili određenom načinu organizovanja tih komunikacija

PREDMET ISTRAŽIVANJA

Stavovi, stereotipi, etničke distance čest su predmet istraživanja socijalne psihologije i obično se odnose na pripadnike različitih etničkih i nacionalnih zajednica. Istraživanje koje smo sprovedi usmereno je na osobe sa invaliditetom i njihov položaj u okruženju.

Cilj istraživanja je da se na osnovu reprezentativnog uzorka stanovnika Novog Sada utvrde dominantni stavovi u odnosu na osobe sa invaliditetom kao i stepen izraženosti socijalne distastance.

Pored stavova i socijalne distance, istraživanjem je obuhvaćen i nivo informisanosti i poznavanja osnovnih činjenica u odnosu na invalidnost kao društveni i socijalni fenomen kod stanovnika Novog Sada.

METOD

Istraživanje je sprovedeno kao terensko ispitivanje javnog mnjenja i obavljeno je tokom avgusta 2003. godine. Uzorak je izabran po principima klusterskog uzorkovanja, obuhvata 300 stanovnika Novog Sada iz tri dela grada: Novo Naselje, Liman i Telep. Starosna struktura uzorka: od 18 – 25 godina ukupno 22% ispitanih, od 26 – 45 godina ukupno 45.34%, od 46 – 60 godina ukupno 32.66% ispitanika. S obziroma na pol, žene su zastupljene u nešto većem procentu 57% u odnosu na uzorak anketiranih. Obrazovna struktura uzorka: sa osnovnom školom – 6.34%, sa srednjom školom - 68.66%, visoka i viša stručna sprema – 25%.

Stepen informisanosti meren je pomoću upitnika sa 4 pitanja koja se odnose na poznavanje osnovnih pojmova i činjenica vezanih za invalidnost (dostavljeno u prilogu). Pitanja koja su ušla u upitnik izabrana su na osnovu najčešće zastupljenih tema u javnosti i njihove bazičnosti za poimanje invalidnosti kao pitanja od opšteg društvenog značaja.

Stavovi su ispitivani skalom koja je formirana po principu Likertove skale za ispitivanje stavova. Stavke koje su ušle u preliminarnu verziju skale dobijene su na osnovu produkcije u toku većeg broja radionica (workshop) sprovedenih sa različitim učesnicima – osoba sa invaliditetom, članova njihovih porodica, predstavnika gradskih struktura vlasti, zaposlenih u zdravstvenim, prosvetnim ustanovama i centru za socijalni rad, studenata psihologije i medicine. Konačna lista tvrdnji formirana je na osnovu izračunavanja diskriminativne moći svake pojedinačne tvrdnje i izračunavanja unutrašnje konzistentnosti skale. Konačna verzija sastoji se od 12 tvrdnji, u vidu petostepene skale slaganja, od potpunog slaganja do potpunog neslaganja (dostavljeno u prilogu).

Prihvatanje ili odbijanje da se sa predstavnicima određenih grupa stupi u različite socijalne relacije ispitivano je Bogardusovom skalom socijalne distance prilagođenom za ispitivanje socijalne distance prema različitim kategorijama osoba sa invaliditetom. Skalom je ponuđeno sedam socijalnih relacija koje podrazumevaju različit nivo bliskosti sa predstavnicima ponuđenih grupa, a zadatak ispitanika je bio da upisivanjem x označi relacije koje su mu prihvatljive. Socijalna distanca ne može se svesti na motivacionu komponentu stava, jer nije uvek znak negativnog stava već i znak koliko je grupa prema kojoj se pokazuje distanca ispitaniku nepoznata, tuđa.

REZULTATI

Test informisanosti

U tabeli su prikazani sirovi skorovi i procenat odgovora ispitanika na 4 pitanja u koja su sačinjavala test informisanosti (prilog 1). Jedan anketni list nije bio popunjen tako da je analiza izvršena na 299 anketiranih Novosađana.

Tabela 1. – struktura odgovora na Testu informisanosti s obzirom na deo grada i procenat odgovora za uzorak u celini

	LIMAN 100	TELEP 99	N. NASELJE 100	Ukupno %
1. Termin koji najčešće koristite:				
a) osobe sa posebnim potrebama	14	12	19	15.1%
b) hendikepirani	54	22	48	41.5%
c) osobe sa invaliditetom	29	51	20	33.5%
d) nešto drugo	3 *	13 **	13 ***	9.9%
2. Procenat koji osobe sa invaliditetom čine u odnosu na populaciju:				
a) 2 – 4%	27	12	22	20.4%
b) 8 – 10%	57	68	65	63.55%
c) 13 – 15%	16	19	13	16.05%
3. Povelja UN o Izjednačenim pravima OSI				
a) Da	17	13	11	13.71%
b) Ne	83	86	89	86.29%
4. Arhitektonski prilagođena sredina				
a) Da	57	36	25	39.46%
b) Ne	43	63	75	60.54%

* invalidi

** invalidi, jadnici, greota, retardirani, nesrećnici

*** invalidi, oštećeni, onespособljeni, specijalci, onemogućeni

Analiza odgovora na prvo pitanje pokazuje da je termin koji se najčešće upotrebljava u odnosu na osobe sa invaliditetom «hendikepirani» i da ga koristi 41.5% anketiranih. Takođe, značajan je i procenat od 9.9% anketiranih koji su ponuđenoj listi dodali novi termin koji je,

uglavnom, obojen specifičnim, negativnim denotativnim značenjem u odnosu na osobe sa invaliditetom kao grupu.

Tendenciju ka podcjenjivanju procenta koji osobe sa invaliditetom čine u odnosu na ukupnu populaciju pokazuje 20.4% anketiranih, dok 16.05% pokazuje tendenciju povećanja ovog broja. S obzirom da su date vrednosti ponuđene kao mogući odgovori na pitanje i da je zadatak ispitanika bio da izabere jedan od njih koji smatra istinitim, realna je pretpostavka da među korektnim odgovorima koji čine 63.55% ima izvestan broj slučajnih pogađanja.

O neinformisanosti stanovnika Novog Sada u odnosu na teme vezane za invalidnost svedoče i pitanja 3 i 4. Tako čak 86.29% stanovnika Novog Sada nikad nije čulo za Povelju UN o izjednačavanju prava OSI, dok je i minimalno poznavanje značenja termina «arhitektonski prilagođena sredina» izostalo kod 60.54% anketiranih. 39.46% anketiranih koji su svrstani u kategoriju tačnih odgovora na pitanje o arhitektonskoj pristupačnosti pokazali su, uglavnom, jednostrano poznavanje i razumevanje date problematike. Tako su se odogovori u najvećoj meri odnosili na pristupačnost ulaza (stepeništa) i prelaza ulica, dok je pristupačnost javnog prevoza ili zvučni semafori za slepe osobe samo izuzetno prisutna (manje od 5% anketiranih).

Ovakvi podaci govore u prilog nedovoljnoj informisanosti stanovnika Novog Sada o pitanjima iz oblasti invalidnosti. Razlozi tome mogu biti različiti: nedostatak odgovarajućih informacija u sredstvima javnog informisanja ili nedostatak lične motivacije da se ovim temama posveti više pažnje.

Skala socijalne distance

Ispitanicima je ponuđeno 7 socijalnih relacija koje zahtevaju različit nivo bliskosti i njihov zadatak je bio da stavljanjem odgovarajućeg znaka u svako polje označe da li je za njih lično data relacija prihvatljiva ili ne. Skala (prilog 2) konstruisana je po principu Bogardusove skale socijalne distance koja se koristi za ispitivanje etničke distance među pripadnicima različitih naroda i nacionalnih grupa, s tim da je prilagođena potrebama datog ispitivanja. Grupe prema kojima je merena distanca obuhvataju skupine osoba sa invaliditetom s obzirom na vrstu oštećenja. Razlog ovakvoj podeli je potreba da se proverí zapažanje da je u slučaju tzv. "nevidljive" invalidnosti manja i socijalna distanca. Rezultati za uzorak prikazani su u Tabeli 2.

Tabela 2. Procenat prihvaćenih socijalnih realcija sa pripadnicima navedenih grupa za ispitani uzorak stanovnika Novog Sada dobijenih na osnovu Bogrdusove skale socijane distance

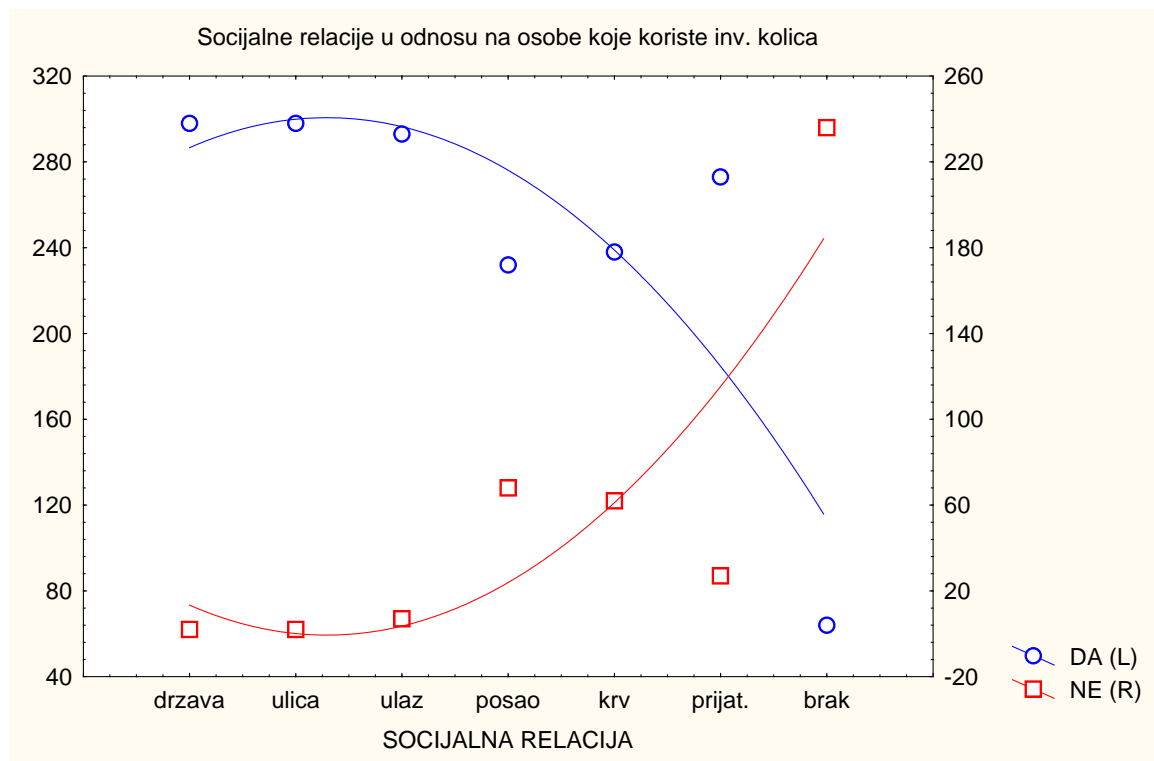
	Slepa ili visoko slabovida osoba	Osoba sa oštećenje sluha	Osoba koja se kreće pomoću invalidskih kolica
Da se Vaše dete uda / oženi	29.24%	43.52%	21.26%
Da mi bude prijatelj	89.7%	90.03%	90.7%
Da mi da krv	73.42%	81.06%	79.06%
Da radi sa mnom na poslu	73.42%	77.4%	77.4%
Da bude komšija u mom ulazu	86.04%	86.04%	85.71%
Da živi u mojoj ulici	99.67%	100%	99%
Da živi u mojoj zemlji	99.67%	100%	99%

Analiza rezultata pokazuje da su najmanje prihvaćene socijane relacije zajednički rad na poslu i sklapanje bračne zajednice sa predstavnicima datih grupa. Razlike među grupama ogledaju se u nešto manjoj prihvaćenosti zajedničkog radnog mesta sa slepim osobama (73.42%) u odnosu na osobe sa oštećenjem sluha i osobe koje koriste invalidska kolica (77.4%). Takođe, u odnosu na sklapanje bračne zajednice najmanja distanca je kod osoba sa oštećenjem sluha (43.52% pozitivnih odgovora) dok je taj odnos za slepe osobe 29.24%, a za korisnike invalidskih kolica svega 21.26%. Iako je brojčano mali, procenat (oko 1%) neprihvatanja osoba sa oštećenjem vida i sluha kao stanovnika moje zemlje i ulice ukazuje na postojanje ekstremno negativnog stava kod izvesnog broja anketiranih. Procenat onih koji ne bi prihvatili da u njihovom ulazu živi osoba sa nekom od navedenih vrsta invaliditeta kreće se oko 15% što, takođe, predstavlja značajan procenat onih koji odbijaju i socijane relacije koje ne podrazumevaju nužno blizak kontakt. Potpuno u neskladu sa navedenim podacima jeste prihvatanje prijateljskih relacija sa osobama sa različitim

vrstama invaliditeta od strane oko 90% anketiranih. Mogući uzrok ovakih kontradiktornih nalaza jeste sklonost davanju socijano poželjnih odgovora u odnosu na prijateljstvo kao društveno visoko vrednovanu međuljudsku relaciju.

Na Grafikonu 1 prikazani su rezultati skale socijane distance u odnosu na korisnike invalidskih kolica s obzirom na broj onih koji su prihvatili ili odbili datu socijanu relaciju:

Grafikon1: trend prihvatanja i odbijanja datih socijalnih relacija sa osobama koje su korisnici invalidskih kolica

Skala stavova Likertovog tipa

Za ispitivanje stavova prema osobama sa invaliditetom konstruisana je skala Likertovog tipa sa petostepenim skaliranjem odgovora od potpunog slaganja do potpunog neslaganja. Na osnovu produkcije dobijene u okviru većeg broja radionica sa različitim učesnicima, a u odnosu na tipična viđenja osoba sa invaliditetom, konstruisana je preliminarna skala koja je sadržala 20 tvrdnji (prilog 3.). Nakon izračunavanja diskriminativne moći (prilog 4.) svake od tvrdnji i unutrašnje konzistentnosti skale zadržana je lista od 12 tvrdnji koje razlikuju ispitanike sa pozitivnih od onih sa negativnim stavovima (prilog 5.). Skorovi ispitanika iskazani su u odnosu na konačnu verziju skale. Teorijski raspon za prvu verziju skale kreće se od 20 – 100, dok je za drugu verziju teorijski raspon 12 – 60, a u istraživanju dobijeni od 19 – 60. Kritične vrednosti za donju i gornju grupu određene su na osnovu 25 i 75 percentila (25% gornjih i donjih ispitanika). Mann Whitney test pokazao je da se radi o uzorcima koji se statistički značajno razlikuju u odnosu na ispoljeni stav na nivou statističke značajnosti $p > 0.05$. Nakon što su izračunate diskriminativne vrednosti za svaku tvrdnju i formirana konačna lista tvrdnji, ponovo su izračunati skorovi svih ispitanika.

Analizom tvrdnji koje su ušle u konačnu skalu stavova vidimo da najveću diskriminativnu moć u odnosu na ispitanike sa pozitivnim i negativnim stavom ima tvrdnja koja se odnosi na prihvatanje mogućnosti stvaranja emocionalne veze ili sklapanje braka sa osobama sa invaliditetom, što je u saglasnosti sa rezultatima dobijenim na skali socijalne distance. Takođe, kao visoko diskriminativne pokazuju se i tvrdnje koje se odnose na procenu kvaliteta života osoba sa invaliditetom, njihovih sposobnosti kao i položaja u društvu bilo da se radi o privilegijama ili o ostvarivanju osnovnih ljudskih prava (pogledati u prilogu: Konačna lista skale stavova).

ZAKLJUČAK

Na osnovu ispitivanja informisanosti, stavova i socijalne distance kod stanovnika Novog Sada u odnosu na osobe sa invaliditetom, sprovedenog avgusta 2003. godine može se konstatovati sledeće:

- **66.5% stanovnika ne koristi korektan jezik invalidnosti.** Tako se umesto termina osobe sa invaliditetom koji je korektan (u prvi plan se stavlja činjenica da se radi o osobi a tek potom da je ta osoba - osoba sa invaliditetom) koriste neadekvatni terimini poput: hendikepirani, osobe sa posebnim potrebama (potrebe su iste – potreba za šetnjom, za sexom, za održavanjem higijene -razlikuju se načini na koji se te potrebe zadovoljavaju), a čak 9.9% stanovnika Novog Sada koristi pežorativne izraze poput: jadnici, greota, retardirani, nesrećnici, oštećeni, onesposobljeni, specijalci, onemogućeni. Može se zaključiti da stanovnici Novog Sada nisu upućeni u korektan jezik invalidnosti i da mnogi termini koji se koriste imaju značenje koji osobe sa invaliditetom prikazuje u negativno svetlu i imaju diskriminativnu funkciju.
- **36.9% stanovnika Novog Sada ima pogrešnu predstavu o procentu koji osobe sa invaliditetom čine u našoj sredini.** Tendencija da se taj broj umanji, u odnosu na realnih 8 – 10% što je procenat koji osobe sa invaliditetom čine u različitim društvima, ispoljilo je 20.4% anketiranih.
- Evidentna je **neinformisanost** stanovnika Novog Sada i o drugim relevantnim pitanjima koja se odnose na ljudska prava i stvaranje ravnopravnih uslova života za sve. Tako, **86.29% Novosađana nije čulo za Povelju UN** o ljudskim pravima osoba sa invaliditetom, dok 60.53% **ne zna značenje termina arhitektonski prilagođena sredina.**
- Približno 30% **Novosađana ne bi prihvatilo da radi sa osobom sa nekom vrstom invaliditeta**
- **1% smatra da osobe sa oštećenjem vida ili motorike** (korisnici invalidskih kolica) **uopšte ne bi trebalo da žive u našoj zemlji**
- Približno 15% **ne bi prihvatilo da osoba sa invaliditetom živi u istom ulazu u zgradi**
- Približno 80% Novosađana **ne bi prihvatilo sklapanje bračne zajednice** sa osobom sa oštećenjem vida ili motorike od strane deteta ili bliskog srodnika, dok je taj procenat za osobe sa oštećenjem sluha 55%

- **Negativni stavovi** u odnosu na osobe sa invaliditetom bazirani su na sledećim pretpostavkama: zasnivanje braka ili veza sa osobom sa invaliditetom su krajnje besmisleni jer oni nisu u stanju da zadovolje seksualne i emotivne potrebe partnera, nije moguće biti invalid i biti srećan, u ulozi roditelja osobe sa invaliditetom nisu uspešne kao osobe bez invaliditeta, osobe sa invaliditetom su nesposobne da privređuju i budu korisni članovi društva, invalidi uvek očekuju privilegije zbog invalidnosti i pomoć drugih, ako voze kola osobe sa invaliditetom nisu jednako pouzdani i odgovorni vozači kao i osobe bez invaliditeta, osobe sa invaliditetom treba sažaljevati, invalidi imaju povlašćenu poziciju u našem društvu, porodica koja ima člana sa invaliditetom pretvara se u njegovu žrtvu i život pođuje zadovoljavanju njegovih potreba, invalidnost nastaje kao posledica neke vrste "grešnosti" i kazne, ulagati u školovanje invalida je besmisleno jer društvo od toga nema nikakve koristi, invalidi ne mogu voditi samostalan život i upravljati svojim postupcima odgovorno.

Na osnovu svih iznetih podataka evidentno je da je kod stanovnika Novog Sada prisutan čitav niz negativnih stereotipa i predrasuda u odnosu na osobe sa invaliditetom. Socijalna distanca je izražena, a svest o ljudskim pravima i potrebi da osobe sa invaliditetom budu na ravnopravnim osnovama uključene u život lokalne zajednice gotovo da i ne postoji. Opravdana je pretpostavka da je situacija u seoskim sredinama još nepovoljnija.

PRILOG 1. – Test informisanosti primenjen u istraživanju

Molimo Vas da odgovorite na sledeća pitanja:

1. Od ponuđenih termina zaokružite onaj koji koristite najčešće:

- a) osobe sa posebnim potrebama
- b) hendikepirani
- c) osobe sa invaliditetom

2. U svakom društvu osobe sa invaliditetom čine određeni procenat od ukupne populacije stanovništva. Taj procenat je:

- a) 2 - 4 %
- b) 8 – 10%
- c) 13 – 15%

3. Da li ste čuli za Povelju UN o Izjednačenim pravima osoba sa invaliditetom? Na šta se ona odnosi?

a) Da

b) Ne

4. Da li Vam je poznat termin: *arhitektonski prilagođena sredina*? Na šta se odnosi taj termin?

a) Da

b) Ne

PRILOG 2. – Bogardusova skala socijalne distance

UPUTSTVO:

1. Dajte odgovor u skladu sa Vašom PRVOM EMOCIONALNOM REAKCIJOM
2. Imajte na umu grupu kao celinu, a ne najbolje ili najgore predstavnike grupe koje vi znate. Imajte u vidu mišljenje koje imate o grupi kao celini.
3. Stavite krstić u onoliko kvadratića gde bi ste se složili sa ponuđenim relacijama sa predstavnikom grupe sledeći Vaš osećaj

Kako se osećate ako bi članovi sledećih grupa bili:

	Slepa ili visoko slabovida osoba	Osoba sa oštećenje sluha	Osoba koja se kreće pomoću invalidskih kolica
Da se Vaše dete uda / oženi			
Da mi bude prijatelj			
Da mi da krv			
Da radi sa mnom na poslu			
Da bude komšija u mom ulazu			
Da živi u mojoj ulici			
Da živi u mojoj zemlji			

PRILOG 3. – Skala stavova Likertovog tipa (prva verzija)

Molimo Vas da pažljivo pročitate navedene iskaze i da upisivanjem krstića u odgovarajući stubac iznete koliko se Vi lično slažete sa svakom od tvrdnji. Za svaku tvrdnju možete označiti samo jedan od ponudjenih odgovora.

ISKAZ	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Nisam siguran/a	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
Osobe sa invaliditetom su nesposobne da privređuju i budu korisni članovi društva.					
U ulozi roditelja, osobe sa invaliditetom mogu da budu jednako adekvatne i uspešne kao i osobe koje nemaju nikakav invaliditet.					
Zasnivanje braka ili veza sa osobom sa invaliditetom krajnje su besmisleni jer oni nisu u stanju da zadovolje seksualne i emotivne potrebe partnera.					
Nije moguće biti invalid i biti srećan					
Bez obzira na postojanje invalidnosti može se voditi samostalan život i upravljati svojim postupcima potpuno odgovorno.					
Skolonost preteranom konzumiranju alkohola karakteristična je za osobe sa invaliditetom.					
Porodica koja ima člana sa invaliditetom ne mora se pretvoriti u njegovu žrtvu i život podrediti zadovoljavanju njegovih potreba.					
Osoba sa invaliditetom ima iste potrebe za ljubavlju, aktivnošću, učenjem, radom kao i bilo koja druga osoba.					
Invalidnost nastaje kao posledica neke vrste »grešnosti« i kazne.					
	U potpunosti se slažem	Delimično se slažem	Nisam siguran/a	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem
Ratni vojni invalidi su sami krivi za to što im se desilo					

Društvo je dužno da arhitektonski prilagodi ulice i škole kako bi korisnici invalidskih kolica mogli da se kreću bez teškoća.					
U našem društvu nema toliko invalida kao u nekim drugim društvima					
Nije moguće da se osoba sa invaliditetom druži sa nekim ko nije invalid.					
Osobe sa invaliditetom ne treba sažaljevati					
Ako voze kola, osobe sa invaliditetom su jednako pouzdani i odgovorni vozači kao i osobe bez invaliditeta.					
Invalidi uvek očekuju privilegije zbog invalidnosti i pomoć drugih.					
Invalidi imaju povlašćenu poziciju u našem društvu.					
Ulagati u školovanje invalida je besmisleno jer društvo od toga nema nikakve koristi.					
Invalidi su uglavnom ružni ljudi					
Razgovor sa invalidom ne mora da bude »težak« ili da se odnosi na njegove teškoće.					

PRILOG 4. – Izračunavanje diskriminativne moći tvrdnji

$$DM = M_g - M_d$$

$M_g = (1x_a + 2x_b + 3x_c + 4x_d + 5x_e) / 61$ – frekvence prve (gornje) grupe za svaki ponudjeni odgovor

$M_d = (1x_a + 2x_b + 3x_c + 4x_d + 5x_e) / 61$ – frekvence druge (donje) grupe za svaki ponudjeni odgovor

Pitanje 1.

Osobe sa invaliditetom su nesposobne da privređuju i budu korisni članovi društva

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	4
Delimično se slažem	2	2	24
Nisam siguran	3	1	13
Uglavnom se ne slažem	4	8	13
Uopšte se ne slažem	5	50	7

$$M_g = (2 \times 2 + 3 \times 1 + 4 \times 8 + 5 \times 50) / 61 = 289 / 61 = 4.73$$

$$M_d = (1 \times 4 + 2 \times 24 + 3 \times 13 + 4 \times 13 + 5 \times 7) / 61 = (4 + 48 + 39 + 52 + 35) / 61 = 2.92$$

$$DM = M_g - M_d = 4.73 - 2.92 = 1.81$$

Pitanje 2.

U ulozi roditelja, osobe sa invaliditetom mogu da budu jednako uspešne kao i osobe koje nemaju nikakav invaliditet.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	43	2
Delimično se slažem	4	12	14
Nisam siguran	3	4	16
Uglavnom se ne slažem	2	2	23
Uopšte se ne slažem	1	-	6

$$M_g = 4.57$$

$$M_d = 2.72$$

$$DM = 4.57 - 2.72 = 1.85$$

Pitanje 3.

Zasnivanje braka ili veza sa osobom sa invaliditetom krajnje su besmisleni jer oni nisu u stanju da zadovolje seksualne i emotivne potrebe partnera.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	1	20
Delimično se slažem	2	-	19
Nisam siguran	3	8	18
Uglavnom se ne slažem	4	22	3
Uopšte se ne slažem	5	30	1

$$Mg = 4.38$$

$$Md = 2.11$$

$$MD = 2.27$$

Pitanje 4.

Nije moguće biti invalid i biti srećan.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	13
Delimično se slažem	2	4	15
Nisam siguran	3	1	22
Uglavnom se ne slažem	4	10	8
Uopšte se ne slažem	5	46	3

$$Mg = 4.61$$

$$Md = 2.56$$

$$MD = 2.05$$

Pitanje 5.

Bez obzira na postojanje invalidnosti može se voditi samostalan život i uravljati svojim postupcima sasvim odgovorno.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	39	6
Delimično se slažem	4	14	17
Nisam siguran	3	3	17
Uglavnom se ne slažem	2	2	20
Uopšte se ne slažem	1	3	3

$$Mg = 4.38$$

$$Md = 3.14$$

$$MD = 1.24$$

Pitanje 6.

Sklonost preteranom konzumiranju alkohola karakteristična je za osobe sa invaliditetom.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	1
Delimično se slažem	2	2	9
Nisam siguran	3	3	17
Uglavnom se ne slažem	4	9	15
Uopšte se ne slažem	5	47	18

$$Mg = 4.66$$

$$Md = 3.61$$

$$MD = 1.05$$

Pitanje 7.

Porodica koja ima člana sa invaliditetom ne mora se pretvoriti u njegovu žrtvu i život podrediti zadovoljavanju njegovih potreba.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	36	4
Delimično se slažem	4	16	19
Nisam siguran	3	5	17
Uglavnom se ne slažem	2	-	17
Uopšte se ne slažem	1	4	4

$$Mg = 4.31$$

$$Md = 3.03$$

$$MD = 1.42$$

Pitanje 8.

Osoba sa invaliditetom ima iste potrebe za ljubavlju, aktivnošću, učenjem, radom kao i bilo koja druga osoba.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	60	39
Delimično se slažem	4	1	16
Nisam siguran	3	-	3
Uglavnom se ne slažem	2	-	3
Uopšte se ne slažem	1	-	-

$$Mg = 4.98$$

$$Md = 4.49$$

$$MD = 0.49$$

Pitanje 9.

Invalidnost nastaje kao posledica neke vrste "grešnosti" i kazne.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	8
Delimično se slažem	2	1	5
Nisam siguran	3	1	12
Uglavnom se ne slažem	4	3	5
Uopšte se ne slažem	5	56	31

$$Mg = 4.87$$

$$Md = 3.75$$

$$MD = 1.29$$

Pitanje 10.

Ratni vojnici invalidi su sami krivi za to što im se desilo

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	1
Delimično se slažem	2	-	8
Nisam siguran	3	-	6
Uglavnom se ne slažem	4	3	9
Uopšte se ne slažem	5	58	37

$$Mg = 4.95$$

$$Md = 4.19$$

$$MD = 0.76$$

Pitanje 11.

Društvo je dužno da arhitektonski prilagodi ulice i škole kako bi korisnici invalidskih kolica mogli da se kreću bez teškoća.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	58	43
Delimično se slažem	4	3	13
Nisam siguran	3	-	3
Uglavnom se ne slažem	2	-	2
Uopšte se ne slažem	1	-	-

$$Mg = 4.95$$

$$Md = 4.59$$

$$MD = 0.36$$

Pitanje 12.

U našem društvu nema toliko invalida kao u nekim drugim društvima.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	5
Delimično se slažem	2	-	7
Nisam siguran	3	19	28
Uglavnom se ne slažem	4	7	8
Uopšte se ne slažem	5	18	13

$$Mg = 2.87$$

$$Md = 2.28$$

$$MD = 0.59$$

Pitanje 13.

Nije moguće da se osoba sa invaliditetom druži sa nekim ko nije invalid.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	1
Delimično se slažem	2	-	6
Nisam siguran	3	1	13
Uglavnom se ne slažem	4	1	16
Uopšte se ne slažem	5	59	25

$$Mg = 4.95$$

$$Md = 3.95$$

$$MD = 1.00$$

Pitanje 14.

Osobe sa invaliditetom ne treba sažaljevati.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	52	12
Delimično se slažem	4	6	17
Nisam siguran	3	-	11
Uglavnom se ne slažem	2	1	12
Uopšte se ne slažem	1	2	9

$$Mg = 4.72$$

$$Md = 3.18$$

$$MD = 1.54$$

Pitanje 15.

Ako voze kola, osobe sa invaliditetom su jednako pouzdani i odgovorni vozači kao i osobe bez invaliditeta.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	43	8
Delimično se slažem	4	11	15
Nisam siguran	3	5	14
Uglavnom se ne slažem	2	1	14
Uopšte se ne slažem	1	1	10

$$Mg = 4.54$$

$$Md = 2.95$$

$$MD = 1.59$$

Pitanje 16.

Invalidi uvek očekuju privilegije zbog invalidnosti i pomoć drugih.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	3	24
Delimično se slažem	2	5	15
Nisam siguran	3	7	13
Uglavnom se ne slažem	4	18	7
Uopšte se ne slažem	5	28	3

$$Mg = 4.03$$

$$Md = 2.23$$

$$MD = 1.74$$

Pitanje 17.

Invalidi imaju povlašćenu poziciju u našem društvu.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	1	14
Delimično se slažem	2	2	9
Nisam siguran	3	2	17
Uglavnom se ne slažem	4	15	12
Uopšte se ne slažem	5	41	11

$$Mg = 4.52$$

$$Md = 3.05$$

$$MD = 1.47$$

Pitanje 18.

Ulagati u školovanje invalida je besmisleno jer društvo od toga nema nikakve koristi.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	2
Delimično se slažem	2	-	9
Nisam siguran	3	2	12
Uglavnom se ne slažem	4	4	25
Uopšte se ne slažem	5	55	13

Mg = 4.87

Md = 3.62

MD = 1.25

Pitanje 19.

Invalidi su uglavnom ružni ljudi.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	1	-	1
Delimično se slažem	2	-	4
Nisam siguran	3	1	15
Uglavnom se ne slažem	4	1	22
Uopšte se ne slažem	5	59	19

Mg = 4.95

Md = 3.88

MD = 1.07

Pitanje 20.

Razgovor sa invalidom ne mora da bude "težak" ili da se odnosi na njegove teškoće.

Alternative	Poeni	Gornja g	Donja g
Potpuno se slažem	5	51	10
Delimično se slažem	4	4	22
Nisam siguran	3	1	18
Uglavnom se ne slažem	2	1	11
Uopšte se ne slažem	1	4	2

Mg = 4.59

Md = 3.54

MD = 1.05

PRILOG 5. – Konačna lista tvrdnji i unutrašnja konzistentnost skale

KONAČNA LISTA TVRDNJI SKALE STAVOVA LIKERTOVOG TIPA PREMA DM (DISKRIMINATIVNA MOĆ)

Kriterijum: DM > 1

1. Pitanje 3.

Zasnivanje braka ili veza sa osobom sa invaliditetom su krajnje besmisleni jer oni nisu u stanju da zadovolje seksualne i emotivne potrebe partnera.

Mg = 4.38 Md = 2.11

Dm = 2.27

2. Pitanje 4.

Nije moguće biti invalid i biti srećan

Mg = 4.610 Md = 2.560

DM = 2.05

3. Pitanje 2.

U ulozi roditelja, osobe sa invaliditetom mogu da budu jednako uspešne kao i osobe koje nemaju nikakav invaliditet.

Mg = 4.570 Md = 2.720

DM = 1.85

4. Pitanje 1.

Osobe sa invaliditetom su nesposobne da privređuju i budu korisni članovi društva

Mg = 4.730 Md = 2.920

DM = 1.81

5. Pitanje 16.

Invalidi uvek očekuju privilegije zbog invalidnosti i pomoć drugih

Mg = 4.030 Md = 2.230

DM = 1.74

6. Pitanje 15.

Ako voze kola, osobe sa invaliditetom su jednako pouzdani i odgovorni vozači kao i osobe bez invaliditeta.

Mg = 4.540 Md = 2.950

DM = 1.59

7. Pitanje 14.

Osobe sa invaliditetom ne treba sažaljevati.

Mg = 4.720 Md = 3.180

DM = 1.54

8. Pitanje 17.

Invalidi imaju povlašteni poziciju u našem društvu

$$Mg = 4.520 \quad Md = 3.050$$

$$DM = 1.47$$

9. Pitanje 7.

Porodica koja ima člana sa invaliditetom ne mora se pretvoriti u njegovu žrtvu i život podrediti zadovoljavanju njegovih potreba

$$Mg = 4.310 \quad Md = 3.030$$

$$DM = 1.42$$

10. Pitanje 9.

Invalidnost nastaje kao posledica neke vrste "grešnosti" i kazne.

$$Mg = 4.870 \quad Md = 3.750$$

$$DM = 1.29$$

11. Pitanje 18.

Ulagati u školovanje invalida je besmisleno jer društvo od toga nema nikakve koristi.

$$Mg = 4.870 \quad Md = 3.620$$

$$MD = 1.25$$

12. Pitanje 5.

Bez obzira na postojanje invalidnosti može se voditi samostalan život i upravljati svojim postupcima sasvim odgovorno.

$$Mg = 4.380 \quad Md = 3.140$$

$$DM = 1.24$$

Unutrašnja konzistentnost:

$$\text{Alfa koeficijent} = N \times r / 1 + (N-1)r$$

N – broj ajtema u skali

r – prosečna interkorelacija ajtema

Kada je N=12

$$r = 0.71$$

$$\text{Alfa koeficijent} = 0.78$$

0.70 je preporučena visina alfa koeficijenta kod skala stavova

0.78 > 0.70 => OK unutrašnja konzistentnost!

Ukoliko se u novu skalu uvrste i ajetmi pod rednim brojem 19, 20 i 6, unutrašnja konzistentnost skale se povećava na 0.97, gdje je $r=0.74$

Tvrđnje koje ne ulaze u konačnu listu:

13. Pitanje 19.

Invalidi su uglavnom ružni ljudi.

Mg = 4.950 Md = 3.880

DM = 1.07

14. Pitanje 20.

Razgovor sa invalidom ne mora da bude "težak" ili da se odnosi na njegove teškoće.

Mg = 4.590 Md = 3.540

DM = 1.05

15. Pitanje 6.

Sklonost preteranom konzumiranju alkohola karakteristična je za osobe sa invaliditetom. DM = 1.05

Pitanje 13.

Nije moguće da se osoba sa invaliditetom druži sa nekim ko nije invalid.

1.00

Pitanje 10.

Ratni vojni invalidi su sami krivi za to što im se desilo

0.76

Pitanje 12.

U našem društvu nema toliko invalida kao u nekim drugim društvima.

0.59

Pitanje 8.

Osoba sa invaliditetom ima iste potrebe za ljubavlju, aktivnošću, učenjem, radom kao i bilo koja druga osoba.

Pitanje 11.

Društvo je dužno da arhitektonski prilagodi ulice i škole kako bi korisnici invalidskih kolica mogli da se kreću bez teškoća

0.36

Literatura:

- Bogardus, E.S. (1933). A social - distance scale, *Sociological and Social Research*, 17, 265 - 271
- Havelka, N., Kuzmanović, B., Popadić, D. (1993). Metode i tehnike socijalno psiholoških istraživanja. *Filozofski fakultet u Beogradu, Katedra za socijalnu psihologiju*
- Havelka, N. (1973). Indikatori stava i njihova konzistentnost u procesu aktualizacije. *Psihologija*, 3 - 4, 67 - 81
- Rot, N. (1987). Osnovi socijalne psihologije. *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd*
- Rot, N. (1961). Psihologija ličnosti. *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd.*
- Rot, N. (1969). Sticanje otpornosti prema ubeđivanju. *Sociologija*, 2, 239 - 256
- Rot, N. I Havelka, N. (1972). Izrada skale za ispitivanje oblika nacionalne vezanosti. *Psihološke rasprave, IV Kongres psihologa Jugoslavije, Društvo psihologa Slovenije.*, 163 - 168
- Popadić, D., Biro, M. (1999.) Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Nova srpska politička misao, br. 1 - 2, st.89 - 109.*
- White, J.M., Glick, E.J., Kim A., (2003.) Mapping Social Distance: Ethnic Residential Segregation in a Multiethnic Metro, *Population Studies and Training Center, Brown University*
- Kreč, D., Kračfeld, R.S. i Balaki, J.L., (1972). Društveni stavovi, *Kreč i ostali*, 141 - 276.
- Mogey, N., (1999). So you want to use a Likert Scale?, *LTDI, Heriot - Watt University*
- Mogey, N., (1999). Statistics Questions, *LTDI, Heriot - Watt University*
- Milne, J., (1999). Questionnaires: Advantages and Disadvantages. *Centre for CBL in Land Use and Environmental Sciences, Aberdeen University*
- Harvey, J., (1999). Guidelines for Writing Good Questions. *LTDI, Heriot - Watt University*
- Lewins, A. (1999). Transcribing evaluation data, *LTDI, University of Surrey*
- Siegle, D. (2003). Educational Research. *Neag School of Education - University of Connecticut*
- Trochim, M.K.W., (2000). Likert Scaling. *Research Methods Knowledge Base*
- Trochim, M.K.W., (2000). General Issues in Scaling. *Research Methods Knowledge Base*
- Kuburić, Z., (1997). Stavovi studenata prema religiji, ateizmu i sektama. *Filozofski fakultet Novi Sad*
- Bjegović, V. i saradnici (2001). Osobe sa invaliditetom i okruženje. *Centar za proučavanje alternativa i Handicap International, Beograd*
- Edwards, L.A., (1970). Experimental Design in Psychological Research. *The University of Washington*